

Жанна Янковська

Архетипи й символи української традиційної
культури: семантика, обрядовий та
літературний контекст

Рівне
Видавець Ю. Кукса
2025

Надруковано за ухвалою вченої ради
Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 3 від 30 жовтня 2024 р.)

Рецензенти:

- *Ленська С. В.* – д-р філол. н., проф. кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

- *Рарицький О. А.* – д-р філол. н., проф. кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

- *Бородица С. В.* – канд. філол. н., доц. кафедри української та зарубіжної літератури і методик їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Янковська Ж.

Архетипи й символи української традиційної культури: семантика, обрядовий та літературний контекст : монографія.
Рівне : Ю. Кукса, 2025. 264 с.

ISBN 978-617-8672-16-4

Знаками-символами, архетипами пронизане все матеріальне й духовне життя етносу: побут, звичаї, традиції, фольклор, авторська творчість. В українській культурі вони свої, а тому особливі та цікаві. На жаль, деетнізація української культури у ХХ ст. та сьогоднішні глобалізаційні процеси не сприяють розумінню й збереженню давніх символів, якими послуговувалися наші предки. Як наслідок – втрачається міжпоколінний зв'язок, уніфікуються знакові смисли культури, утилітарне переважає над духовним, масові «одноденні» явища, швидко виникаючи й так само швидко зникаючи, змінюючи одне одного, поглинають традиційні форми культури, смисли та символіку якої вже не завжди можемо пояснити. З іншого боку – відбувається і трансформація, напашарування, а то й заміна смислів.

Монографія призначена для широкого кола читачів, викладачів освітніх закладів різного типу й для молоді. Може використовуватися для викладання дисциплін фольклорно-етнографічного, загалом народознавчого, літературознавчого характеру, а також для написання наукових робіт із відповідною тематикою.

У монографії зроблено спробу поєднати науковий і традиційний погляди на окремі реалії та об'єкти народної культури, декодувати їх символіку. Окремі розділи праці присвячені аналізу символіки хліба, вінка, дороги, воріт, культу предків, поясненню відображення архетипів і символів у народній та авторській творчості. Цікавий виклад матеріалу, яскраві приклади зумовлюють доступність видання, кожна із частин якого свого часу була апробована під час виступів на науково-практичних конференціях та у відповідних публікаціях.

УДК 39(=161.2):32

ISBN 978-617-8672-16-4

© Ж. Янковська, 2025

Зміст

Передмова 5

Розділ I. Визначальні символи народно-обрядової культури українців

Полісемантична символіка *хліба* в обрядовій культурі українців 7

Багатозначність символу *верби* в українській культурній традиції.... 27

Солярні знаки в українській обрядовій культурі: символіка *вінка*..... 33

Символіка *воріт* в українській культурній традиції 46

Лімінальна символіка *дороги* в традиційній культурі українців 61

Відображення символу *сорочки* в народній культурі й літературній прозі періоду романтизму 70

Символіка культу предків у календарних обрядах українців 79

Символіка культу предків у родинних обрядах українців 95

Розділ II. Символи – архетипи – концепти: відображення в народній культурі й авторській словесності

Архетипний концепт «Дім – Поле – Храм» крізь призму історичного роману П. Куліша «Чорна рада»..... 108

Архетипні топоси «Дім», «Поле» і «Храм» крізь призму «Оповідань з народних уст» Ганни Барвінок 136

Відображення топосу «Дім» у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»..... 161

Топос «Поле» крізь призму роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» 178

Життєвий і духовний простір <i>Дому</i> крізь призму «Лісової пісні» Лесі Українки.....	188
Концепт «Храм» крізь призму оповідання Богдана Лепкого «Дзвони»	202
Кобзар як архетип Мудрого Старого в українській культурній та літературній традиції (особливості феномену й репертуару)	209
Кобзар як архетипний образ Мудрого Старого у романі «Чорна рада» П. Куліща та поезії «Перебендя» Т. Шевченка: компаративний аналіз.	228
Архетип Мудрого Старого в малій прозі доби романтизму	239
Відображення архетипу Мудрого Старого у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».....	250
Використана література та джерела.....	256

Передмова

Усі традиційні культури світу в своїй сутності є глибоко символічними. Не є винятком у цьому й українська культура. Предмет, ритуал, архетип, міф, обряд, традиція – шлях постання символічно насичених дійств і реалій, які, удосконалюючись в процесі поступування людського суспільства, завдяки окремим символам з часом перетворюються у магічно-символічні акти. Проте значення одиничного символу-об'єкта при цьому не зменшується, часто він стає у культурі наскрізним, полісемантичним. Власне, аналіз окремих таких багатозначних символів та архетипів і став метою створення цієї монографії, аби показати їх вагомість та способи декодування прихованих смислів.

У «мові символів» заховані духовні скарби народу. Вважаємо, що сьогодні суспільство як ніколи потребує розуміння своєї національної ідентичності, свого етнічного «Я» та «МИ». А таке розуміння може з'явитися тільки за умови знання свого коріння, історичного минулого, засвоєння духовного спадку минулих поколінь, який відображено у фольклорі та авторській творчості. Усвідомлення того, що такі, на перший погляд, буденні реалії, як хліб, дорога, ворота, перехрестя, вінок або вшанування померлих і т. п. є наскрізно-символічними, а іноді, за переконанням предків, і символічно-магічними, наповнює наше життя непересічним змістом, робить його багатшим, цікавішим.

Скажімо, культ предків у всіх культурах світу є одним із найбільш символічно наповнених і найкраще збережених, можливо, завдяки своїй таємничості та недоконечній пізнаваності. В українській культурі також відображено постійний символічно-містичний, незримий зв'язок із померлими, які за належного ставлення до них здатні позитивно впливати на буття живих, допомагаючи у різних ситуаціях, впливаючи на їх добробут, забезпечуючи душевний спокій.

Нині можемо назвати окремі видання із поясненням символіки нашої культури, які вийшли вже після здобуття Україною незалежності та є досить цінними. Вони мають в основному словниково-довідниковий характер. Це колективне науково-популярне видання під загальною редакцією Олени Таланчук «100 найвідоміших образів української міфології» (Київ, 2002); «Словник символів культури України» (Київ, 2002); словник-довідник «Українська фольклористика», укладений Михайлом Чернописким (Тернопіль, 2008); «Символи українського фольклору» Миколи Дмитренка

(Київ, 2011) та інші. Проте окремі символи в силу своєї значущості та наскрізності потребують глибшого осмислення та прикладової бази, особливо у сфері обрядовості, засвоєння літературною творчістю. Адже національна символіка містить в собі стійкі генетичні закодовані смисли, що визначають риси етнічної ментальності й на які не здатні вплинути загалом згубні для народної культури сучасні глобалізаційні процеси, оскільки навіть такі явища «не спроможні стерти специфіку етнічно маркованої ментальності між людьми чи бодай втрутитися в перекодування національно змодельованих та глибинно архетипізованих психоестетичних процесів сприйняття дійсності» (Я. Гарасим). Фольклорну свідомість, наскрізь пронизану символами, М. Дмитренко назвав «ментально-культурною матрицею» народу, оскільки вона містить архетипні образи, полісемантичну символіку, що є «універсальним символічно-ідеальним засобом формування духовного світу особистості, її морально-естетичного розвитку, психологічної самодостатності та суспільної стабільності».

Пізнання народної культури та її символіки, у тому числі трансформоване в авторські твори, особливо художньо-літературні, загалом спрямоване на збереження кожної окремої нації та людства як поліетнічної цілокупності. Зникнення з карти світу бодай найменш чисельного народу та його мови, культури – величезна втрата для усього людства. Світ архетипів і символів зберігає в собі інформацію про сакральний світогляд етносу на тому чи тому етапі його розвитку. Зрозуміло, що вивчення таких символів – невичерпний процес, який сьогодні знаходиться в полі зору науковців. Ця монографія – невеликий внесок до загальної справи.

Жанна Янковська